

УДК 725.945:94(477.54-25)''1939/1945''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-15

Вовк Ольга Ігорівна

кандидат історичних наук

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1991-4385

МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ ХАРКОВА, ПРИСВЯЧЕНІ ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ХРОНОЛОГІЯ, ТИПОЛОГІЯ, ТОПОГРАФІЯ

Стаття присвячена вивченню масиву меморіальних дощок, що були встановлені у Харкові протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у пам'ять про події Другої світової війни. Схарактеризовано видову специфіку й функціональне навантаження меморіальних дощок як знаків комеморації. Проаналізовано нормативно-правові акти, видані органами місцевого самоврядування різних міст України (Харків, Хмельницький, Рівне, Житомир), в яких описується порядок встановлення меморіальних дощок. Висвітлено основні проблеми, які виникають в українських містах у процесі створення, обліку та охорони цих об'єктів. Серед них – відсутність загальноприйнятого термінологічного апарату, невизначеність охоронного статусу меморіальних дощок, поширеність випадків недосконалого естетичного оформлення. Стисло схарактеризовано вітчизняну історіографію досліджуваної проблематики. Спеціальну увагу зосереджено на специфіці процесу збирання та систематизації інформації про наявні в Харкові меморіальні дошки. Описано принципи добору та аналізу досліджуваних об'єктів. У фокус дослідження потрапили меморіальні дошки Харкова, які відображають пам'ять про Другу світову війну на подієвому та біографічному рівнях, а саме такі аспекти, як підготовка до війни; початок бойових дій і формування військових загонів; боротьба з ворогом на фронті і в тилу; становище мирного населення на окупованих територіях; визволення Харкова від нацистських загарбників; відбудова народногосподарського комплексу. Аналіз створеної бази даних меморіальних дощок проводився за хронологічним,

територіальним, тематичним принципами з урахуванням авторства та художнього оформлення малих скульптурно-архітектурних форм. Зроблено висновок щодо специфіки побутування досліджуваних об'єктів у соціокультурному середовищі Харкова і особливостей трансльованого ними наративу.

Ключові слова: Харків, меморіальна дошка, Друга світова війна, база даних.

У сучасному європейському місті меморіальні дошки є одним із найбільш масових втілень комеморативних практик. Вони являють собою знаки свідомого увічнення (тобто виступають не безпосередніми «свідками» певного історичного явища або події, а встановлюються постфактум, щоб зберегти пам'ять про минуле), втілюються у конкретній матеріальній формі (одними з найголовніших видових ознак якої можна вважати лаконізм лінійних розмірів та настінне розміщення) і виступають важливими носіями культурної пам'яті, яка, за влучним висловом А. Ассманн, «забезпечує в часовій тяглоті комунікацію, котра формує ідентичність» (Assmann 2014, 37). Сукупність наведених ознак дозволяє зарахувати меморіальні дошки до числа «місць пам'яті», які, за визначенням П. Нора, являють собою «будь-яку значущу єдність, матеріального або ідеального порядку, що волею людей або роботою часу перетворена на символічний елемент наслідування пам'яті певної спільноти» (Nora etc. 1999, 79).

Меморіальні дошки виконують низку функцій: історико-меморіальну (нагадують перехожим про історію населеного пункту або країни через викладення біографічних відомостей про видатну особу або зміст історичної події), художньо-естетичну (декоративне оформлення об'єкта є відображенням домінантних естетичних уподобань епохи, коли він був створений), інформаційно-комунікаційну (інформація зазвичай має аксіологічне забарвлення, дошка має викликати певні думки та почуття передусім у мешканця відповідного міста) (Besedina, Burkova 2013, 49-50; Besedina, Burkova 2014, 148). Крім того, вони додатково сприяють подоланню культурної «дистанції» між центром міста і периферією. Передусім це стосується віддалених «спальних» районів великих міст, «культурний шар» яких зазвичай набагато «тонший» порівняно з центральними районами. Меморіальні дошки в багатьох випадках виступають тут якщо не єдиними, то одними з небагатьох наявних зразків меморіальної пластики.

Масовість цих комеморативних знаків пов'язана з їхньою компактністю, легкістю вписування до архітектурного ландшафту міста, порівняно нескладним набором погоджувальних процедур і відносно невисокою вартістю. Водночас саме велика кількість цих об'єктів, а також той факт, що вони можуть бути пошкоджені, перенесені або демонтовані так само швидко, як і встановлені, значно ускладнює роботу з їх виявлення і каталогізації. Можна визначити ще кілька проблемних моментів, які, на нашу думку, притаманні більшості інших регіонів нашої держави і, зокрема, Харківщині.

По-перше, варто вказати на те, що зараз в Україні фактично відсутнє загальноприйняте визначення, що таке меморіальна дошка. Це призводить до плутанини і створює ситуацію, коли кожна громада фактично сама дає визначення тим об'єктам, які розташовані на її території. Наприклад, міська рада Житомира меморіальну дошку розуміє як плиту з довговічного каменю (мармуру, граніту та інших матеріалів) чи металевого сплаву (бронзи, чавуну та інших матеріалів), що увічніє пам'ять про особу або подію та встановлюється на фасадах, в інтер'єрах будівель, які виходять на вулицю, провулок, проспект чи в разі необхідності на фасаді у дворі, а також на фасаді будівлі чи споруди, що розташовані на території підприємств, організацій, установ, пов'язаних з історичними подіями або з життям і діяльністю осіб, яких пропонують увічнити. Пам'ятна дошка, пам'ятний знак – плита, встановлена в пам'ять про визначну подію чи особу, яка встановлюється на фасадах, в інтер'єрах будівель, а також на фасаді будівлі та споруди, що розташовані на території підприємств, організацій, установ, безпосередньо не пов'язаних з історичними подіями або з життям і діяльністю осіб, які пропонують увічнити. Анотаційна дошка – знак, встановлюваний на фасадах будівель, який містить відомості про особу чи подію, на честь якої найменовано елемент вулично-дорожньої мережі міста (*U Zhytomyri zbyraiut'sia vporiadkuvaty*).

Рішенням Хмельницької міської ради було затверджено, що пам'ятний знак – це архітектурно-скульптурний твір малої форми у вигляді стели, обеліска, колони, пам'ятного каменю, монументально-декоративної або паркової скульптури, що встановлюються на території міста для вшанування визначних подій в історії міста та пам'яті діячів місцевого, всеукраїнського та світового значення. Меморіальна дошка – це архітектурно-скульптурний твір малої форми у вигляді плити, встановлений на фасаді будівлі, історико-культурних об'єктах чи пам'ятних місцях із лаконічним текстом-написом, що відображає суть події або заслуги особи, на честь якої встановлюється. Інформаційна дошка – це дошка,

що встановлюється на фасаді будівлі, пам'ятці архітектури, історії чи культури, на якій міститься інформація про цей об'єкт культурної спадщини, про особу чи подію, на честь якої найменовано поїзд, провулок або вулицю (Rishennia Khmel'nyts'koi mis'koi rady).

У «Положенні про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків», прийнятому Харківською міською радою в 2015 році, до пам'ятних знаків належать: меморіальні дошки, що встановлюються на фасадах, в інтер'єрах будівель, споруд і на закритих територіях, пов'язаних з історичними подіями, життям і діяльністю видатних громадян; стели, скульптурні композиції та інші окремо розташовані пам'ятні знаки; дошки-вказівники, що встановлюються на фасадах будівель чи окремими пам'ятними знаками, на яких містяться відомості про особу чи подію, на честь якої найменовано елемент вулично-дорожньої мережі міста (Rishennia Kharkivs'koi mis'koi rady).

«Положення про порядок встановлення пам'ятних знаків, меморіальних, анотаційних дощок на території міста Рівного», затверджене Рівненською міською радою 2012 року, жодних визначень взагалі не дає (Rishennia Rivnens'koi mis'koi rady).

По-друге, невизначеним є охоронний статус меморіальних дощок. Наприклад, у Харкові, де за попередніми оцінками на сьогодні існує не менше 500 дощок, лише 14 з них визнані пам'ятками історії місцевого значення (Perelik pam'iatok). Утім, внесення до реєстру пам'яток не завжди забезпечує об'єкти від пошкодження чи знищення. Яскравим прикладом може служити встановлена в Харкові по вул. Римарській, 23-а меморіальна дошка на честь героя-підводника І. І. Фісановича, яка розпорядженням Харківської обласної державної адміністрації № 975 від 18 вересня 1997 року була внесена до Переліку пам'яток історії місцевого значення (охоронний № 2498). Протягом 1990–2000-х років цю дошку кілька разів зривали вандала, а потім зусиллями громадських організацій та благодійних фондів її повертали на місце (востаннє акт відновлення було здійснено 2011 р.). Ситуацію ускладнює те, що в Харкові та області фактично немає жодної інституції, до функціональних обов'язків якої б входило ведення реєстру наявних меморіальних дощок, оцінка їхнього поточного фізичного стану, оперативне реагування на факти пошкодження або знищення цих об'єктів.

По-третє, занепокоєння викликає естетичне оформлення багатьох меморіальних дощок. Чимало з них останнім часом виконуються на темних кам'яних плитах у техніці фотокераміки, яку традиційно використовують для оформлення надгробків. Внаслідок цього дошки втрачають свою індивідуальність, а виконувана ними художньо-естетична функція

фактично нівелюється. Втім, ця проблема є не тільки в українських містах, а й в інших населених пунктах на пострадянському просторі (Rysaeva 2012).

Робота з виявлення, опису й систематизації меморіальних дошок, попри її складність, в нашій країні ведеться вже понад пів століття. На сьогодні в деяких містах України (Київ, Львів, Рівне, Мелітополь та ін.) було видано путівники і каталоги наявних дошок (Fomina, Klochko 2014; Halaichuk 1966; Mel'nyk, Masyk 2012; Pashchuk 2008). З'явилися й статті оглядово-аналітичного характеру (Dolhanov 2014), що свідчить про посилення інтересу дослідників до малих скульптурно-архітектурних форм як феномену конструювання та презентації міської ідентичності.

Подібна діяльність здійснюється й у Харкові. Наприклад, ще 1985 року вийшов друком покажчик «Памятники истории и культуры Харьковской области», який узагальнив наявну на той момент бібліографічну інформацію про наявні на теренах Харківщини об'єкти історико-культурної спадщини, серед яких були й меморіальні дошки (Avetchina etc. 1985). Починаючи з 1997 року співробітники Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки ведуть випуск оглядових довідок за матеріалами періодики (починаючи з 2012 р. – також за матеріалами інтернет-ресурсів) щодо нових пам'яток історії та культури Харківської області (Kazantseva 1999; Kazantseva 2012; Kazantseva 2015; Shul'ha, Ivakh, Kazantseva 1997a; Shul'ha, Ivakh, Kazantseva 1997b). У цих довідково-інформаційних виданнях, яких на цей момент підготовлено вже більше двадцяти, значне місце відводиться меморіальним дошкам.

У 2014 році в Харкові вийшов друком навчально-довідковий посібник «Спутник краеведа Харьковщины» (Solov'ev etc. 2014), один із розділів якого спеціально присвячений пам'ятним дошкам, які були в різні роки встановлені в Харкові. Автори виконали роботу з пошуку і систематизації відповідної інформації. Проте наведені дані не є вичерпними, крім того, у низці випадків меморіальні дошки поєднуються з анотаційними. Втім, автори посібника самі вказують на те, що їхня розвідка є однією з перших такого типу, і загалом тема вивчення меморіальних дошок ще має стати предметом спеціального великого дослідження.

Співробітники відділу «Україніка» імені Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка на постійній основі збирають бібліографічну інформацію про меморіальні та анотаційні дошки, які встановлені на теренах Харкова та області. Складено картковий каталог, на основі якого з 2015 року ведеться наповнення електронного бібліографічного ресурсу «Історія Харкова у пам'ятних дошках». Навігацію значно полегшують система тегів та віртуальна карта (Istoriia Kharkova).

У рамках наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>) також ведеться наповнення електронної бази даних «Символічний простір міст Східної та Південної України». Вона буде містити, серед іншого, також інформацію про меморіальні дошки Харкова, Дніпра, Донецька, Запоріжжя й Одеси.

У 2017 році за ініціативи Громадської організації «Харківський клуб “Генерал”» стартував проєкт зі створення багатотомного видання «Скрижалі історії Харкова», в якому було б акумульовано інформацію про наявні в місті пам’ятники, пам’ятні знаки й меморіальні дошки. Очікується, що перший том вийде друком 2020 року.

Отже, у Харкові вже здійснено певні кроки для того, щоби створити повний реєстр наявних у місті меморіальних дошок. Були опубліковані окремі розвідки узагальнювального характеру (Yeremieiev 2016). Проте загалом завдання каталогізації і повноцінного дослідження цих форм збереження культурної пам’яті в Харкові ще чекає на своє виконання.

У цій статті ми торкнемося однієї з проблем вивчення масиву меморіальних дошок, а саме сконцентруємо свою увагу на об’єктах, що були встановлені в Харкові в пам’ять про події Другої світової війни. Зазначимо, що масив встановлених на території Харківської області пам’ятників, присвячених цій кровопролитній війні, нещодавно став об’єктом спеціального дослідження Н. В. Мархайчук та Я. В. Пересьолкової (Markhaichuk, Peres'olkova 2018), тоді як внутрішньоміські меморіальні дошки в подібному контексті ще не були вивчені.

У ході дослідження були проаналізовані меморіальні таблиці, натомість анотаційні дошки не розглядалися. Це було зумовлено тією обставиною, що встановлення анотаційних дошок зазвичай корелює з процесом номінування внутрішньоміських об’єктів (найчастіше топонімів), а вивчення змін у топонімічному ландшафті як таке є масштабним дослідницьким завданням.

Також до вибірки потрапили тільки ті меморіальні дошки, які були встановлені на фасадах будівель. Це пов’язано з тим, що, на нашу думку, предмети всередині приміщень більшою мірою виступають засобом формування внутрішньої корпоративної ідентифікації. Нас же в рамках цього дослідження більше цікавила репрезентація об’єктів для стороннього спостерігача.

У фокус нашого дослідження потрапили меморіальні дошки Харкова, які відображають пам’ять про Другу світову війну (на подієвому та біографічному рівнях), а саме такі її аспекти:

- підготовка до війни;

- початок бойових дій і формування військових загонів;
- боротьба з ворогом на фронті і в тилу;
- становище мирного населення на окупованих територіях;
- визволення Харкова від нацистських загарбників;
- відбудова народногосподарського комплексу.

Цього разу тема розглядалася досить вузько: до вибірки включалися лише об'єкти, встановлені на честь подій та людей, чий головний життєвий подвиг був пов'язаний саме з війною. Тому, наприклад, дошки на вшанування видатних вчених, митців, громадських діячів, чия участь у війні стала лише однією зі сторінок насиченої біографії, враховані не були.

Виходячи з вищевикладених принципів, була сформована база даних, до якої увійшли 168 меморіальних дощок. Всі вони були згруповані за хронологічним (рік відкриття), територіальним (точна адреса та належність до адміністративного району в його сучасних межах), тематичним (див. перелік, наведений вище) принципами. Враховувалося також авторство та художнє оформлення.

Найбільш стара дошка з-поміж зафіксованих датована 1960 роком. Взагалі варто зазначити, що перші меморіальні дошки в пам'ять про події Другої світової війни почали з'явитися в українських містах ще наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років, однак спершу це явище не було масовим. У перше повоєнне десятиліття зусилля були більшою мірою зосереджені на впорядкуванні військових кладовищ і братських могил, а також спорудженні комеморативних знаків більшого масштабу порівняно з меморіальними дошками (пам'ятників та обелісків). Збільшення кількості меморіальних дощок на честь учасників та подій Другої світової війни в цілому стало загальноукраїнським трендом починаючи з 1960-х років (Denysenko 2011).

З одного боку, наявність хронологічної лакуни тривалістю у півтора десятиліття (від моменту звільнення міста і країни від нацизму до початку повсюдного встановлення відповідних меморіальних дощок) цілком вписується в загальне бачення радянської політики пам'яті 1940–50-х років про нещодавно минулу війну. Зокрема, цей період характеризувався спільним, «узагальнювальним» способом увічнення пам'яті про жертви війни, а індивідуальні почесті віддавалися відносно невеликій когорті прославлених героїв (Khandozhko, Lastouski, Sklokina 2013, 32-7).

З другого боку, варто звернути увагу на соціально-економічні стандарти життя у звільненому від нацистів Харкові. Зокрема, внаслідок

воєнних дій, евакуації та грабіжницьких дій нацистів на окупованій території Харків зазнав збитків на 33,5 млрд карбованців. Населення міста, яке до окупації налічувало більше 900 тис. осіб, на момент визволення в серпні 1943 року становило не більше 190 тис. осіб – тобто скоротилося майже на 80 %. Був спалено і зруйновано понад 1 млн кв. м. житлового фонду, промислові підприємства, повністю знищені або пошкоджені будівлі наукових та навчальних установ, розграбовані музеї, бібліотеки, будинки культури (Kushnar'ov etc. 2004).

Тож встановлення меморіальних дощок у перші повоєнні роки було проблемою набагато менш нагальною, ніж реставрація будівель, на стінах яких вони були згодом відкриті. До речі, символічно, що перша із зафіксованих нами дощок якраз встановлена на будівлі міської поліклініки № 22 на честь будівельників, працівників трестів і проектно-кошторисних установ, медичних працівників, чиїми зусиллями поліклініка була відбудована з руїн.

В наступні роки кількість меморіальних дощок, присвячених війні, почала поступово зростати. Попри те, що у 19 % з дощок, які увійшли до бази даних, датування встановити не вийшло, загальний тренд до зростання є незаперечним. Наприклад, у 1960-х роках було відкрито 6 дощок, у 1980-х роках – 6, у 1990-х роках – 4, на початку 2000-х років – 14, у 2010-х роках – 107.

Не заглиблюючись спеціально в аналіз соціокультурних умов кожного з періодів та залишаючи поза увагою стан розвитку техніки й технології, які, безперечно, накладали свій відбиток на специфіку матеріальних форм увічнення пам'яті про війну та відповідно на кількість встановлених (а також знищених) дощок, зазначимо, що на зростання кількості дощок вплинув і суто природний чинник. Невблаганний час все більше віддаляє нас від подій війни, і все менше живих ветеранів залишається серед нас. Згідно з писаними і неписаними нормами, меморіальні дошки встановлюються в пам'ять про вже померлих людей, тому в такому разі їхнє кількісне збільшення є природним явищем. Крім того, протягом кількох десятиліть у Харкові діяло правило, згідно з яким дошку могли встановити не раніше ніж через 10 років після смерті особи, чиє ім'я мають увічнити¹. Це також безпосередньо впливає на динаміку кількості дощок, присвячених подіям Другої світової війни.

Особливо стрімке збільшення кількості дощок в останні роки пов'язане з акцією, яка була проведена міською владою у серпні 2013 року напередодні 70-ї річниці звільнення Харкова від нацистських загарбників (Rozporiadzhennia Kharkiv's'koho mis'koho holovy). Тоді по всьому місту

¹ Згідно з чинним «Положенням про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків» меморіальні дошки встановлюються, як правило, не раніше ніж через 1 рік після смерті особи, пам'ять якої увічнюється.

на будівлях, де мешкали Герої Радянського Союзу та повні кавалери ордена Слави, були встановлені пам'ятні дошки типового зразка (в нашій базі даних представлено 95 одиниць) (Kazantseva 2015). Ще 24 дошки на честь Героїв Радянського Союзу були встановлені на харківських будівлях окремо від цієї акції (в переважній більшості хронологічно раніше, а в низці випадків типові дошки замінено на оригінальні). Серед цих осіб є й одна жінка – двічі Герой Радянського Союзу льотчиця В. С. Гризодубова.

Дошки на честь Героїв Радянського Союзу абсолютно переважають з-поміж усіх, що були встановлені в пам'ять про війну. Їхня загальна кількість становить 116 одиниць, або майже 70 % від усієї аналізованої вибірки. Дошки зазвичай ставили на будівлях, де ці люди мешкали до (2) чи після (103) війни, навчалися (6), працювали (5). Такі об'єкти представлені в усіх районах міста, проте найбільша їхня кількість зафіксована в Шевченківському районі (41) – центральному й одному з найбільш престижних, що підкреслює високий соціальний статус людей, які були удостоєні найвищої військової відзнаки.

Інші 30 % меморіальних дощок (52 одиниці) також представлені практично в усіх районах Харкова, проте більшою мірою локалізовані в Київському районі (22), тобто в старому центрі міста, де безпосередньо відбувалися описувані події. Ці 52 дошки позначають такі локації, як:

- місця проживання повних кавалерів ордена Слави;
- місця навчання, проживання та роботи видатних конструкторів військової техніки (серед них: конструктори танка Т-34 М. І. Кошкін (1898–1940), О. О. Морозов (1904–1979) і К. П. Абросімов (1916–1964), співавтор конструкцій літаків серії МіГ М. Й. Гуревич (1893–1976) та ін.);
- місця навчання, проживання та роботи воєначальників (наприклад, маршал артилерії Ю. П. Бажанов (1905–1975) та ін.);
- місця навчання, проживання та роботи підпільників, адреси підпільних явок;
- медичні заклади, де працювали лікарі-антифашисти – зокрема, К. О. Іліаді (1895–1970) та професор О. І. Мещанінов (1879–1965);
- будівлі, де розміщувалися військові навчальні заклади, випускники яких згодом брали участь у Другій світовій війні;
- місця формування військових загонів та зборів народного ополчення;
- місця пам'яті про жертв нацизму серед мирного населення.

Крім того, у просторі міста наявні меморіальні дошки в пам'ять про воєначальників (маршал І. С. Конєв та ін.) та безіменних воїнів,

які звільняли Харків від нацистів, а також дошки на будівлях підприємств, організацій, навчальних закладів на честь вихованців та співробітників, що загинули в роки війни. Дошками позначено будівлю Харківської обласної філармонії по вул. Римарській, 21, де відбувся перший в історії суд над військовими злочинцями в роки Другої світової війни (зараз знята у зв'язку з реконструкцією), і будівлю школи по вул. Лісопарковій, 111, в районі міста, де вперше було запропоновано запровадити орден Богдана Хмельницького.

В цілому художнє оформлення дощок відрізняється стриманістю і лаконічністю. Практично всі вони мають прямокутну форму горизонтальної (рідше вертикальної) орієнтації. Портрети діячів, пам'ять про яких закарбовують ці дошки, відтворені лише у 17 % випадків. Найбільш поширеним візуальним символом також є п'ятикутна зірка, зображення медалі «Золота Зірка» (на дошках на честь Героїв Радянського Союзу), дубові та лаврові гілки. Трапляються також зображення військових машин та озброєння (танки у танкістів, гармати в артилеристів тощо). В окремих випадках є символи національної належності. Наприклад, на меморіальній дошці в пам'ять про загибле єврейське населення розміщені зірка Давида і менора; на дошці лікарці, гречанці за походженням К. О. Іліаді зображений меандр.

Точно встановити авторську належність меморіальних дощок вийшло лише у 10 випадках, що становить лише близько 6 % від загального масиву. Такий низький показник може бути пояснений кількома обставинами. Зокрема інформація, яку ми внесли до бази даних, була взята з відкритих джерел (періодика, інтернет-ресурси, оглядові видання, підготовлені співробітниками харківських бібліотек), де відомості про скульптора чи архітектора у багатьох випадках відсутні. Водночас це певною мірою, характеризує такий тип комеморативних знаків.

Як уже було зазначено вище, повного реєстру меморіальних дощок у Харкові немає. Міська комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища, яка безпосередньо розглядає питання щодо вшанування визначних подій і увічнення пам'яті видатних осіб, аналізує передусім достовірність історичних відомостей щодо заслуг конкретної особи чи важливості певної події в історії міста, оцінює точність формулювання інформаційного напису, який буде розміщений на полі меморіальної дошки. В її компетенцію не входить експертиза художньої складової майбутнього об'єкта. До пакета документів, які подаються на розгляд комісії, входить чорновий ескіз майбутньої дошки (Rishennia Kharkivs'koi mis'koi rady), але остаточний вибір виконавця замовник часто здійснює вже після ухвалення принципового рішення про її встановлення.

Ще одна обставина безпосередньо впливає з художніх особливостей меморіальних дошок, присвячених подіям Другої світової війни, про які було сказано вище. Зважаючи на лаконічність дизайну, а в багатьох випадках – повну відсутність декоративних елементів, встановити авторство твору за непрямими ознаками (індивідуальний стиль митця) практично не видається можливим.

Дошки, авторство яких відоме, переважно створили відомі діячі культури й мистецтва, творці багатьох творів монументального мистецтва в Харкові та за його межами. Серед них – скульптори І. П. Ястребов, С. А. Якубович, Ю. П. Варвянський, О. І. Капшук, заслужений діяч мистецтв України О. М. Рідний, народний художник України С. А. Гурбанов, заслужений архітектор України П. Г. Чечельницький та ін.

Зафіксовані випадки, коли дошка за різних обставин зникала зі свого первісного місця розташування і потім була заново відкрита на тому самому (рідше – іншому²) місці. Іноді здійснювалися спроби відтворити об'єкт максимально наближено до оригіналу. Так було, наприклад, з меморіальною дошкою вже згаданому вище І. І. Фісановичу, яка 2004 року була відкрита замість зірваної «мисливцями» за кольоровими металами (автор – С. А. Якубович) (Memorial'naia doska). Щоправда, через кілька років ця дошка знов була знищена вандалами. У 2011 році вона була вчергове відновлена, але вже в дещо іншому вигляді: не в металі, а в камені. Очевидно, це знизило вартість об'єкта під час виготовлення і водночас зробило його менш «привабливим» для вандалів. Дещо подібне сталося і з дошкою на честь лікаря О. І. Мещанінова, яка первісно була виготовлена з бронзи, у 1990-х роках знищена, а згодом відтворена в білому мармурі.

За нашими підрахунками в Харкові з кінця ХХ ст. до сьогоднішнього дня зникли або були пошкоджені 17 меморіальних дошок, пов'язаних із пам'яттю про Другу світову війну. З них відновлено чотири (на честь організатора підпільної боротьби, Героя Радянського Союзу І. І. Бакуліна, лікарів-патріотів К. О. Іліаді та І. О. Мещанінова, офіцера-підводника, Героя Радянського Союзу І. І. Фісановича). Епізоди розподіляються по районах в цілому рівномірно (по 3 дошки зірвано в Індустріальному, Основ'янському та Шевченківському районах

² «Перевідкриття» на іншому місці є радше винятком з правил. Так сталося з дошкою на честь лікаря К. О. Іліаді, яка в роки окупації врятувала багатьох мешканців міста від загибелі або вивезення до Німеччини. Первісно відкрита 2003 р. дошка (автори – О. Іванов, В. Семенюк) розташовувалася на будівлі по вул. Сумській, 52. Саме тут розміщувався протитуберкульозний диспансер, де працювала лікарка. Після того, як медичний заклад був переведений до іншого приміщення, дошка зникла. Новий об'єкт (автор – Г. Мартирисян) відкрили 2012 р. за новою адресою диспансеру по вул. Потебні, 16. Варто додати, що новий власник будівлі по вул. Сумській, 52 фінансово допоміг реалізації цього проєкту.

Харкова, по 2 – у Київському, Московському та Холодногірському, по 1 – у Новобаварському та Слобідському). Ми схильні вбачати в цих актах наруги не політичний підтекст³, а прояви банального побутового вандалізму, що був, вочевидь, зумовлений недостатнім рівнем загальної культури зловмисників і підсилений стрімким зниженням соціально-економічних стандартів життя на межі ХХ–ХХІ ст.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що пам'ять про Другу Світову війну, яка закарбована в меморіальних дошках Харкова, є персоніфікованою: в основному вона втілена в іменах тих, хто зі зброєю в руках боронив свою землю від нацизму, боровся з ворогом в тилу, зміцнював оборонний потенціал країни. Ця пам'ять є набагато більш героїчною, ніж трагічною: лише 4 таблиці з проаналізованих нами 168 були присвячені жертвам з числа цивільного населення. Водночас варто підкреслити, що меморіальні дошки в такому разі виступають лише доповненням до загального наративу, який конструюється більшою мірою завдяки таким об'єктам монументального мистецтва, як пам'ятники і меморіальні комплекси (саме останні виступають основним місцем вшанування масових жертв війни). Територіально меморіальні дошки більшою мірою сконцентровані в центрі міста: Шевченківському (47) і Київському (37) районах, однак в цілому представлені в усіх без винятку частинах міста. Фактично дошки на честь героїв Другої світової війни (разом із дошками в пам'ять про воїнів-інтернаціоналістів) є чи не єдиними зразками малих монументальних форм на території харківських «спальних» житлових масивів, що додатково актуалізує необхідність їхнього збереження та обліку.

References / Бібліографія

Assmann, A., Khlebnikov, B. *Dlinnaia ten' proshlogo. Memorial'naia kul'tura i istoricheskaia politika*. Moskva, 2014. (In Russian)

Ассманн, А., Хлебников, Б. *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*. Москва, 2014.

Avetchina, V. G., Kashirina, G. N., Popov, A. V., Iaroshik, V. A. i Rakitianskaia, V. A. *Pamiatniki istorii i kul'tury Khar'kovskoi oblasti. Bibliograficheskii ukazatel'*. Khar'kov, 1985. (In Russian)

³ За рамки цього дослідження винесений сюжет з меморіальною дошкою на честь мовознавця Ю. В. Шевельова (1908–2002), яка була відкрита, а невдовзі зі скандалом знесена в Харкові 2013 р. Противники встановлення цього об'єкта апелювали до того, що під час Другої світової війни Ю. В. Шевельов співпрацював з окупаційною владою.

Аветчина, В. Г., Каширина, Г. Н., Попов, А. В., Ярошик, В. А. и Ракитянская, В. А. *Памятники истории и культуры Харьковской области. Библиографический указатель*. Харьков, 1985.

Besedina, E. A., Burkova, T. V. «V etom zdanii zhil i rabotal...»: memorial'nye doski kak obraz istoricheskoi pamiaty. In: *Iskusstvo i zritel' [Art and Spectator]*, 2013, s. 45-67. (In Russian)

Беседина, Е. А., Буркова, Т. В. «В этом здании жил и работал...»: мемориальные доски как образ исторической памяти. В сб.: *Искусство и зритель*, 2013, с. 45-67.

Besedina, E., Burkova, T. Realizatsiia kommemorativnoi i informatsionno-kommunikativnoi funktsii memorial'nykh dosok v nachale XXI veka. *Svitohliad – Filozofia – Relihiia [World View – Philosophy – Religion]*, no. 6, 2014, s. 146-55. (In Russian)

Беседина, Е., Буркова, Т. Реализация коммеморативной и информационно-коммуникативной функций мемориальных досок в начале XXI века. *Світосгляд – Філософія – Релігія*, № 6, 2014, с. 146-55.

Denysenko, H. H. *Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezheniia sotsiokulturnoi spadshchyny*. Kyiv, 2011. (In Ukrainian)

Денисенко, Г. Г. *Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження соціокультурної спадщини*. Київ, 2011.

Dolhanov, P. S. Memorial'ni tablytsi u strukturі symvolichnoho prostoru Rivnoho. *Intermarum*, no. 1, 2014, s. 41-50. (In Ukrainian)

Долганов, П. С. Меморіальні таблиці у структурі символічного простору Рівного. *Intermarum*, № 1, 2014, с. 41-50.

Fomina, O. O., Klochko, R. V. *Melitopolshchyna: liudy i podii (memorial'ni doshky mista Melitopolia)*. Melitopol', 2014. (In Ukrainian)

Фоміна, О. О., Ключко, Р. В. *Мелітопольщина: люди і події (меморіальні дошки міста Мелітополя)*. Мелітополь, 2014.

Halaichuk, A. M. *Rozpovidaiut' khudozhn'o-memorial'ni doshky Kyieva*. Kyiv, 1966. (In Ukrainian)

Галайчук, А. М. *Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва*. Київ, 1966.

Istoriia Kharkova u pam"iatnykh doshkakh. *Faktohrafichni ta bibliohrafichni vidomosti*. 2015-2019. Available at: <<http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Russian)

Історія Харкова у пам'ятних дошках. *Фактографічні та бібліографічні відомості*. 2015-2019. Available at: <<http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/>> [Accessed: 25 August 2019].

Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 3. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' za 1996-1998 roky. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 3. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 1996-1998 роки. Харків, 1999.

Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 16. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' 2012 roku ta internet-resursiv. Kharkiv, 2012. (In Ukrainian)

Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 16. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань 2012 року та інтернет-ресурсів. Харків, 2012.

Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 18. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' 2013 roku ta internet-resursiv. Memorial'ni doshky kharkiv"ianam – Heroiam Radians'koho Soiuzu ta povnym kavaleram ordena Slavy. Kharkiv, 2015. (In Ukrainian)

Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 18. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань 2013 року та інтернет-ресурсів. Меморіальні дошки харків'янам – Героям Радянського Союзу та повним кавалерам ордена Слави. Харків, 2015.

Khandozhko, R., Lastouski, A. and Sklokina, I. *Rethinking the Memory of the "Great Patriotic War" from the Local Perspective: Stalinism and the Thaw, 1943-1965*. Kharkiv, 2013.

Kushnar'ov, Ie. P., Shumilkin, V. A., Iarmysh, O. N., Posokhov, S. I. ta in. (red.). *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Кушнар'ов, Є. П., Шумілкін В. А., Ярмиш, О. Н., Посохов, С. І. та ін. (ред.). *Історія міста Харкова ХХ століття*. Харків, 2004.

Markhaichuk, N., Peres'olkova, Ia. *Pam"iatnyku na brats'kykh mohylakh yak vizualizatsiia kolektyvnoi pam"iati pro Druhu svitovu viinu (na prykladi skul'ptur na brats'kykh mohylakh Kharkivshchyny II pol. XX st.)*. Kharkiv, 2018. (In Ukrainian)

Мархайчук, Н., Пересьолкова, Я. *Пам'ятники на братських могилах як візуалізація колективної пам'яті про Другу світову війну (на прикладі скульптур на братських могилах Харківщини II пол. XX ст.)*. Харків, 2018.

Mel'nyk, I., Masyk, R. *Pam"iatnyku ta memorial'ni tablytsi mista L'vova*. L'viv, 2012. (In Ukrainian)

Мельник, І., Масик, Р. *Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова*. Львів, 2012.

Memorial'naia doska Geroiu Sovetskogo Soiuzu I. Fisanovichu otkrylas' 14 oktiabria v Khar'kove. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/14.10.2004/memorialnaya_doska_geroyu_sovetskogo_soyuza_ifisanovichu_otkrylas_14_oktyabrya_v_harkove/> [Accessed: 25 August 2019]. (In Russian)

Меморіальна доска Герою Советского Союза И. Фисановичу открылась 14 октября в Харькове. Available at: <https://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/14.10.2004/memorialnaya_doska_geroyu_sovetskogo_soyuza_ifisanovichu_otkrylas_14_oktyabrya_v_harkove/> [Accessed: 25 August 2019].

Nora, P., Ozouf, M., de Puymege, G. i Winock, M. *Frantsiia-pamiat'*. Sankt-Peterburg, 1999. (In Russian)

Нора, П., Озуф, М., де Пуимеж, Ж. и Винок, М. *Франция-память*. Санкт-Петербург, 1999.

Pashchuk, I. *Memorial'ni doshky u Rivnotu*. Rivne, 2008. (In Ukrainian)

Пашук, І. *Меморіальні дошки у Рівному*. Рівне, 2008.

Perelik pam"iatok istorii ta monumental'noho mystetstva v Kharkivs'kii oblasti, vkluchenykh do spyskiv (perelikiv) pam"iatok istorii ta kul'tury respublikans'koho chy mistsevoho znachennia vidpovidno do Zakonu Ukrainsoi RSR «Pro okhoronu i vykorystannia pam"iatok istorii ta kul'tury». Available at: <http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/10.06.2019_perelik_ist.pdf> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва в Харківській області, включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури

республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Available at: <http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/10.06.2019_perelik_ist.pdf> [Accessed: 25 August 2019].

Rishennia Kharkiv's'koi mis'koi rady «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok vstanovlennia v misti Kharkovi pam"iatnykh znakov» no. 1936/15 (2015). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/641585>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Рішення Харківської міської ради «Про затвердження Положення про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків» № 1936/15 (2015). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/641585>> [Accessed: 25 August 2019].

Rishennia Khmel'nyts'koi mis'koi rady «Pro zatverdzhennia Poriadku vstanovlennia ta demontazhu pam"iatnykh znakov, memorial'nykh ta informatsiinykh doshchok na terytorii mista Khmelnyts'koho» no. 14 (2017). Available at: <<https://ips.ligazakon.net/document/view/XM170086?an=1>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Рішення Хмельницької міської ради «Про затвердження Порядку встановлення та демонтажу пам'ятних знаків, меморіальних та інформаційних дощок на території міста Хмельницького» № 14 (2017). Available at: <<https://ips.ligazakon.net/document/view/XM170086?an=1>> [Accessed: 25 August 2019].

Rishennia Rivnens'koi mis'koi rady «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok vstanovlennia pam"iatnykh znakov, memorial'nykh, anotatsiinykh doshchok na terytorii mista Rivnoho» no. 48 (2012). Available at: <<http://culture-rivne.com.ua/info/11-pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-porjadok-vstanovlennja-pam-jatnyh-znakiv-memorialnyh-anotacijnyh-doshhok-na-terytorii-mista-rivnogo>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Рішення Рівненської міської ради «Про затвердження Положення про порядок встановлення пам'ятних знаків, меморіальних, анотаційних дощок на території міста Рівного» № 48 (2012). Available at: <<http://culture-rivne.com.ua/info/11-pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-porjadok-vstanovlennja-pam-jatnyh-znakiv-memorialnyh-anotacijnyh-doshhok-na-terytorii-mista-rivnogo>> [Accessed: 25 August 2019].

Rozporiadzhennia Kharkivs'koho mis'koho holovy «Pro vstanovlennia memorial'nykh doshchok» no 68 (2013). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/627838>> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

Розпорядження Харківського міського голови «Про встановлення меморіальних дошок» № 68 (2013). Available at: <<http://kharkiv.rocks/reestr/627838>> [Accessed: 25 August 2019].

Rysaeva, S. F. Memorial'naia doska kak istoricheskaia i khudozhestvennaia pamiat' goroda Kemerovo. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv [The Journal of Kemerovo State University of Culture and Arts]*, no. 21, 2012, pp. 186-93. (In Russian)

Рысаева С. Ф. Мемориальная доска как историческая и художественная память города Кемерово. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств*, № 21, 2012, с. 186-93.

Shul'ha, L. V., Ivakh, O. D. ta Kazantseva, N. Iu. Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti. Vyp. 1. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' za 1990-1997 roky. Kharkiv, 1997. (In Ukrainian)

Шульга, Л. В., Івах, О. Д. та Казанцева, Н. Ю. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області. Вип. 1. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 1990-1997 роки. Харків, 1997.

Shul'ha, L. V., Ivakh, O. D. ta Kazantseva, N. Iu. *Novi pam"iatnyky istorii ta kul'tury Kharkivs'koi oblasti*. Vyp. 2. Ohliadova dovidka za materialamy periodychnykh vydan' za 1990-1997 roky. Kharkiv, 1997. (In Ukrainian)

Шульга, Л. В., Івах, О. Д. та Казанцева, Н. Ю. *Нові пам'ятники історії та культури Харківської області*. Вип. 2. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 1990-1997 роки. Харків, 1997.

Solov'ev, V. O., Bakhtina, S. A., Raenko, L. V. i Sidorov, V. I. *Sputnik kraevedy Khar'kovshchiny*. Khar'kov, 2014. (In Russian)

Соловьев, В. О., Бахтина, С. А., Раенко, Л. В. и Сидоров, В. И. *Спутник краеведа Харьковщины*. Харьков, 2014.

U Zhytomyri zbyraiut'sia vporiadkuvaty vstanovlennia memorial'nykh doshok i pam"iatnykh znakiv. Available at: <https://www.zhitomir.info/news_166707.html> [Accessed: 25 August 2019]. (In Ukrainian)

У Житомирі збираються впорядкувати встановлення меморіальних дошок і пам'ятних знаків. Available at: <https://www.zhitomir.info/news_166707.html> [Accessed: 25 August 2019].

Yeremieiev, P. V. Kharkivs'kyi universytet u symbolichnomu prostori mista: memorial'ni doshky Kharkova. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «History»]*, вип. 52, 2016, s. 21-37. (In Ukrainian)

Єремєєв, П. В. Харківський університет у символічному просторі міста: меморіальні дошки Харкова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 52, 2016, с. 21-37.

Vovk Olha Ihorivna

Candidate of Historical Science

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1991-4385

MEMORIAL PLAQUES IN KHARKIV DEDICATED TO THE SECOND WORLD WAR: CHRONOLOGY, TYPOLOGY, TOPOGRAPHY

The article deals with the study of massif of memorial plaques that were installed in Kharkiv during the second half of the 20th – beginning of the 21st centuries to commemorate the events of the Second World War. Generic specificity and functional load of memorial plaques as marks of commemoration were characterized. Regulations from local government of different Ukrainian cities (Kharkiv, Khmelnytskyi, Rivne, Zhytomyr) that described installation procedure of memorial plaques were analyzed. The main problems that arise in the Ukrainian cities in the process of creation, accounting and protection of memorial plaques are elucidated. In particular, generally accepted terminological apparatus is lacked, protection status of memorial plaques is unjustified, imperfect aesthetic design is came across. Ukrainian historiography of the studied problem is briefly described. Special attention is focused on the specifics of the process of collecting and systematizing information about memorial plaques in Kharkiv. Principles of selection and analysis of investigated objects were described. There were researched Kharkiv memorial plaques that reflect the memory of the Second World War at the event and biographical levels in the present article. In particular, there were considered next aspects: preparing for war; beginning of hostilities and formation of military units; fright against the

enemy in front and rear; the situation of civilians in the occupied territories; liberation of Kharkiv from Nazi invaders; reconstruction of the national economic complex. The database of memorial plaques was analyzed on the chronological, territorial, thematic principles, taking into account the authorship and decoration of small sculptural and architectural forms, was carried out. The specifics of the existence of memorial plaques in the socio-cultural environment of Kharkiv and features of the narrative that they broadcast are concluded.

Keywords: *Kharkiv, memorial plaque, the Second World War, database.*

Вовк Ольга Игоревна

кандидат исторических наук

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы, 4, 61022, Харьков, Украина

Email: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1991-4385

МЕМОРИАЛЬНЫЕ ДОШКИ ХАРЬКОВА, ПОСВЯЩЕННЫЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: ХРОНОЛОГИЯ, ТИПОЛОГИЯ, ТОПОГРАФИЯ

Статья посвящена изучению массива мемориальных досок, которые были установлены в Харькове в течение второй половины XX – начала XXI вв. в память о событиях Второй мировой войны. Охарактеризована видовая специфика и функциональная нагрузка мемориальных досок как знаков коммеморации. Проанализированы нормативно-правовые акты, изданные органами местного самоуправления различных городов Украины (Харьков, Хмельницкий, Ровно, Житомир), в которых описывается порядок установки мемориальных досок. Освещены основные проблемы, возникающие в украинских городах в процессе создания, учета и охраны этих объектов. Среди них – отсутствие общепринятого терминологического аппарата, неопределенность охранного статуса мемориальных досок, распространенность случаев несовершенного эстетического оформления. Кратко охарактеризована отечественная историография исследуемой проблематики. Особое внимание сосредоточено на специфике процесса сбора и систематизации информации об имеющихся в Харькове мемориальных таблицах. Описаны принципы отбора и анализа исследуемых объектов.

В фокус исследования попали мемориальные доски Харькова, которые отражают память о Второй мировой войне на событийном и биографическом уровнях, а именно такие аспекты, как подготовка к войне; начало боевых действий и формирование военных отрядов; борьба с врагом на фронте и в тылу; положение мирного населения на оккупированных территориях; освобождение Харькова от нацистских захватчиков; восстановление народнохозяйственного комплекса. Анализ созданной базы данных мемориальных досок проводился по хронологическому, территориальному, тематическому принципам с учетом авторства и художественного оформления малых скульптурно-архитектурных форм. Сделан вывод о специфике существования исследуемых объектов в социокультурной среде Харькова и особенностях транслируемого ими нарратива.

Ключевые слова: Харьков, мемориальная доска, Вторая мировая война, база данных.